

تاریخ تفریح در شهر تهران

در دوران قاجار و پهلوی

حامد سلطان زاده

تاریخ تفریح در شهر تهران

در دوران قاجار و پهلوی

نگارنده:
حامد سلطانزاده

نگارستان اندیشه
تهران - ۱۳۹۷

سرشناسه: سلطان زاده، حامد، ۱۳۶۳-

عنوان و نام پدیدآور: تاریخ تفریح در شهر تهران در دوران قاجار و پهلوی/نویسنده حامد سلطان زاده.

مشخصات نشر: تهران: نگارستان اندیشه، ۱۳۹۷.

مشخصات ظاهری: ۲۳۶ ص: مصور، جدول، نمودار، نمونه.

شابک: ۳۵۰۰۰ ریال 978-600-8273-90-5 وضعیت فهرست نویسی: فیپا

یادداشت: واژه نامه. کتابنامه.

موضوع: تفریح -- ایران -- تهران -- تاریخ -- قرن ۱۳ق. -- ۱۴ -- Recreation -- Iran -- Tehran

History -- 19 - 20th centuries تفریحگاه ها -- ایران -- تهران -- Resorts -- Iran -- Tehran مراکز

تفریحی -- ایران -- تهران -- Recreation centers -- Iran -- Tehran

رده بندی کنگره: ۱۳۹۷ ت ۲ اس ۳/ GV۱۸۱ رده بندی دیویی: ۷۹۰/۰۶۹

شماره کتابشناسی ملی: ۵۴۶۸۱۶۷

تاریخ تفریح در شهر تهران در دوران قاجار و پهلوی

نویسنده: حامد سلطان زاده

ناشر: نگارستان اندیشه

طراح جلد: سعید صحابی

چاپ: اول، ۱۳۹۷

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۳۵۰۰۰ تومان

چاپ و صحافی: نسیم

تمام حقوق معنوی این اثر متعلق به ناشر است

نشانی ناشر: م. انقلاب، ابتدای خ آزادی، خ بهزاد، شماره ۲۹ واحد ۷

تلفکس: ۶۶۴۳۵۴۲۳ - ۶۶۹۴۲۵۴۲ - ۶۶۴۳۵۴۱۶

www.cins.ir - info@cins.ir

فهرست مطالب

مقدمه	۹
فصل اول: پیشینه پژوهش	۱۱
الف) سرگرمی‌های مردم تهران در دوران قاجار و پهلوی	۱۱
ب) مقدمه‌ای بر سرگرمی در ایران عصر قاجار	۱۲
ج) سرگرمی‌های مردم در ایران عصر قاجار	۱۲
د) بازی و سرگرمی کودکان در ایران (۱۲۲۰-۱۲۸۵ ش)	۱۳
ه) تفریحات عمومی، رسانه‌ها و تغییر اجتماعی در ایران قرن بیستم	۱۴
و) تحول گذران اوقات فراغت در ایران؛ تجربه قرن بیستم	۱۵
ز) پژوهش‌های مربوط به گذران اوقات فراغت اقشار مختلف جامعه	۱۵
ح) فصل هشتم کتاب «دین زیسته و زندگی روزانه»	۱۶
ط) پژوهش‌های مربوط به نمایش‌های سستی ایران	۱۷
ی) کتاب‌های تاریخ موسیقی ایران	۱۷
ک) پژوهش‌های مربوط به تاریخ سینما	۱۸
ل) کتاب‌های تاریخ تئاتر	۲۰
فصل دوم: نگاهی به وضعیت تفریحات مردم تهران در عصر قاجار	۲۳
وضعیت تفریح عامه مردم	۲۳
ایجاد تفریحات جدید در عصر ناصری و پس از آن	۲۹
مناقشه در مورد وضعیت تفریح در اواخر دوره قاجار	۳۲
الف) مناقشه در مورد سینما و تئاتر	۳۲
ب) مسأله حضور زنان در سالن‌های نمایش	۳۷

فصل سوم: وضعیت تفریح در دوره سلطنت رضاشاه.....	۴۱
تفوق تجددگرایان بر متشرعان.....	۴۱
عصر طلایی موسیقی مطربی.....	۵۴
موضع حکومت رضاشاه در مورد تفریحات مردم.....	۵۶
فصل چهارم: وضعیت تفریح در سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ شمسی.....	۶۱
تفریحات تجددگرایان.....	۶۱
تفریحات سنت‌گرایان غیرمتشرع.....	۷۰
انتقادات متشرعان از عوامل «فساد».....	۷۲
فصل پنجم: وضعیت تفریح در سال‌های ۱۳۳۲ تا ۱۳۴۲ شمسی.....	۸۱
شیوع تأثیرپذیری از فرهنگ عامه‌پسند غربی.....	۸۱
افزایش نفوذ سنت‌گرایان غیرمتشرع.....	۸۳
رویکرد انتقادی روشنفکران.....	۸۹
انتقاد روشنفکران از فیلم‌های فارسی و مخاطبان آن.....	۹۰
انتقاد روشنفکران از فیلم‌های هالیوودی.....	۹۲
علت‌شناسی رواج تفریحات ناسالم و راه‌حل‌های پیشنهادی.....	۹۲
رویکرد روحانیون نسبت به مسأله تفریح.....	۹۵
موضع حکومت پهلوی درباره وضعیت تفریح در سال‌های ۱۳۳۲ تا ۱۳۴۲.....	۹۷
فصل ششم: تأسیس مراکز تفریحی دولتی در سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶ شمسی.....	۱۰۱
پارک‌ها.....	۱۰۱
کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.....	۱۰۲
کاخ‌های جوانان.....	۱۰۹
تالار رودکی.....	۱۱۶
تالار ۲۵ شهریور.....	۱۱۹
فصل هفتم: وضعیت مراکز تفریحی غیردولتی در سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶ شمسی.....	۱۲۳
راه‌اندازی مراکز تفریحی برای قشر ثروتمند جامعه.....	۱۲۳
کاباره‌ها.....	۱۲۳
دیسکوتک‌ها.....	۱۲۶

فهرست مطالب ۷

کلاب‌ها.....	۱۲۸
قصر یخ، لوناپارک و فانفار.....	۱۲۹
سایر مراکز تفریحی.....	۱۳۰
سینماها.....	۱۳۱
الف) تماشاگران فیلم‌ها و سینماهای مورد مراجعه آنان.....	۱۳۱
ب) محتوای فیلم‌های پرفروش ایرانی.....	۱۳۶
ج) رویکرد حکومت در زمینه سینما.....	۱۴۱
کافه‌های ساز و ضربی و تئاترهای لاله‌زاری.....	۱۴۸
قهوه‌خانه‌ها.....	۱۵۲
فصل هشتم: رویکرد اقشار مختلف مردم به تغییرات تفریح در سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶ شمسی.....	
رویکرد تجددگرایان متأثر از فرهنگ عامه‌پسند غرب.....	۱۵۵
رویکرد روشنفکران.....	۱۵۹
مواجهه روشنفکران با فیلم‌های عامه‌پسند ایرانی.....	۱۶۶
انتقاد روشنفکران از تفریحات لذت‌جویان محدودیت‌گریز.....	۱۶۸
انتقاد روشنفکران از سیاست فرهنگی حکومت.....	۱۷۰
رویکرد سنت‌گرایان غیرمتشرع.....	۱۷۲
انتقادهای متشرعان از تفریحات «مبتذل».....	۱۷۵
جمع‌بندی یافته‌ها.....	
کتاب‌نامه.....	۱۸۷
گزیده‌ای از اسناد منتشر نشده.....	۱۹۱
نمایه.....	۲۱۱
.....	۲۲۳

مقدمه

تاریخ‌نگاری در دوره پیشامدرن به توضیح زندگی و عملکرد نخبگان سیاسی اختصاص داشت. در عصر مدرن حوزه عمل مورخان گسترش پیدا کرد و جنبه‌های اجتماعی و فرهنگی زندگی انسان‌ها در ادوار گذشته هم مورد توجه مورخان قرار گرفت. با این حال در کشور ما اکثر پژوهش‌های تاریخی هم‌چنان معطوف به حوزه تاریخ سیاسی است و سایر حوزه‌های پژوهش تاریخی کم‌تر مورد توجه قرار می‌گیرد. یکی از حوزه‌های نسبتاً مغفول، زندگی روزمره مردم ایران در ادوار گذشته است.

تفریحات مردم بخشی از زندگی روزمره آنان را تشکیل می‌دهد. «تفریح» یک مفهوم تخصصی در علوم اجتماعی و مطالعات فرهنگی نیست. دومازديه «گذران اوقات فراغت» را چنین تعریف کرده است: «گذران اوقات فراغت دربرگیرنده مجموعه‌ای از اشتغالانی است که فرد با کمال میل بدان پردازد؛ خواه به منظور استراحت، خواه برای ایجاد تنوع، خواه با هدف گسترش اطلاعات و آموزش خویشتن بدون اهداف مادی و خواه برای مشارکت اجتماعی ارادی و بسط توان آزاد و خلاقش؛ بعد از آن که از الزامات حرف‌های و خانوادگی فارغ گشت.»^۱ در این پژوهش مقصود از تفریح، نوعی از گذران اوقات فراغت است که به قصد کسب نشاط انجام می‌گیرد.

در دوره پهلوی تنوع تفریحات قابل دسترسی برای افراد جامعه افزایش یافت. از جمله این که تعداد سینماها و سالن‌های تئاتر، کافه‌ها و پارک‌ها افزایش قابل ملاحظه‌ای یافت. اقشار مختلف اجتماعی رویکردهای گوناگونی در مقابل تغییرات تفریح اتخاذ کردند. در این پژوهش تلاش بر آن است که روند این تغییرات توصیف شده و رویکرد اقشار مختلف در این زمینه

۱. آلن بیرو، *فرهنگ علوم اجتماعی*، ترجمه باقر ساروخانی، تهران، انتشارات کیهان، زمستان ۱۳۶۶،

بررسی گردد. در صورت وجود شواهد کافی مبنی بر نارضایتی اقشار گوناگون از اقدامات حکومت در این زمینه، بر اطلاعات موجود در مورد زمینه‌های وقوع انقلاب اسلامی افزوده می‌شود.

شایان ذکر است که در این پژوهش بر جمع‌آوری اطلاعات پراکنده در انواع منابع مکتوب در مورد تفریحات رایج در دوران قاجار و پهلوی تمرکز شده است. انجام مصاحبه‌های گسترده با ساکنین شهر تهران در دوره پهلوی می‌تواند قدم بعدی باشد و اطلاعات ما را در این باره افزایش داده و تصویر به مراتب دقیق‌تری پیش روی ما قرار دهد. بنابراین انجام چنین مصاحبه‌هایی را بسیار ضروری دانسته و امیدواریم که تا زمانی که نسل نوجوان و جوان آن روزگار در قید حیات هستند، چنین کاری انجام گیرد.

فصل اول: پیشینه پژوهش

تفریحات مردم ایران در ادوار مختلف تاریخی تاکنون چندان مورد توجه قرار نگرفته است. غلبه رویکرد سیاسی در پژوهش‌های تاریخی یکی از دلایل مهم این مسأله است. مشکل دیگر چنین پژوهشی، کمبود جدی اطلاعات مفید در این حوزه است. تجربیات زندگی روزانه در اغلب موارد برای مردم ما آن‌قدر اهمیت نداشته که به نگارش آن پردازند. جالب توجه این است که در پژوهش‌های صورت گرفته در ارتباط با حوزه تفریح، سهم مطالب مربوط به دوره قاجار و پهلوی اول به مراتب بیش از موارد مربوط به دوره پهلوی دوم است. در ادامه پژوهش‌های موجود در این زمینه معرفی می‌شود:

الف) سرگرمی‌های مردم تهران در دوران قاجار و پهلوی^۱

این تنها پژوهشی است که موضوع آن اختصاصاً درباره تفریحات مردم تهران است. این کتاب از دو قسمت کلی تشکیل شده است. بخش اول مربوط به دوره قاجار است و بخش دوم درباره دوره پهلوی. اطلاعات گوناگونی از کتاب‌ها و نشریات مختلف جمع‌آوری شده و در کنار هم قرار گرفته‌اند. عناوین مربوط به دوره قاجار از این قرارند: قصه‌گویی و نقالی، میهمانی، چراغانی و آتش‌بازی، جشن‌های خاص، اعیاد و مولودی‌ها، موسیقی، رقص، نمایش، تئاتر غربی، سینما، شعرخوانی و انجمن‌های ادبی، بازی، ورزش، شکار، قمار، مواد مخدر و دخانیات، مشروبات الکلی، تفریح‌گاه‌ها و تفرج‌گاه‌ها، قهوه‌خانه‌ها، گرمابه‌ها، هتل‌ها و کافه‌ها، باغ‌ها و باغ وحش. چنان‌که می‌بینید تفریحات مربوط به دوره پیشامدرن از تفریحات جدید تفکیک نشده و به مسأله مهمی مانند مناقشات صورت گرفته در مورد تفریحاتی چون سینما و تئاتر اشاره نشده است. ضمناً توجه بسیار کمی به تفریحات خاص زنان شده و عمدتاً بر

۱. محمدحسین ناصرخت، سرگرمی‌های مردم تهران در دوران قاجار و پهلوی، تهران، دفتر پژوهش‌های

تفریحات مردانه تمرکز شده است.

درج مطالب در قسمت دوم این کتاب هم بر مبنای تفکیک انواع تفریحات صورت گرفته است. در مورد تفریحات مرسوم در دوره رضاشاه، نویسنده نکات مفیدی را از برخی از مطبوعات آن دوره نقل کرده که قابل توجه است. اطلاعات درج شده در مورد تفریحات دوره پهلوی دوم در این کتاب بسیار محدود است. نتیجه‌گیری قسمت دوم، که در واقع می‌توان آن را نتیجه کل کتاب هم تلقی کرد، متنی آشفته و بدون هیچ جمع‌بندی خاص است. همین مطلب نشان‌دهنده این است که نویسنده از آغاز کار پرسش خاصی را در نظر نداشته و هدفش تنها گردآوری مجموعه‌ای از اطلاعات درباره وضعیت تفریح در شهر تهران در دوره‌های قاجار و پهلوی بوده است. به هر حال همین تلاش نویسنده هم مغتنم است.

ب) مقدمه‌ای بر سرگرمی در ایران عصر قاجار^۱

سرگرمی‌های توضیح داده شده در این مقاله، شامل این موارد می‌شود: مهمانی‌ها و جشن‌ها، تماشای تعزیه، ورزش زورخانه‌ای، تفرج در باغ‌ها، شکار، قهوه‌خانه‌نشینی، مطالعه روزنامه و مجله، تماشای فیلم، شعرخوانی، نگارش خاطرات و سفرنامه و گوش دادن به موسیقی. موارد ذکر شده نشان می‌دهد که تنها بخشی از سرگرمی‌های بررسی شده در این مقاله کارکرد تفریحی داشته‌اند. ضمناً با توجه به حجم مختصر این مقاله (۸ صفحه) توضیح مربوط به هر مورد مختصر است. نکته قابل توجه در این نوشته، اشاره به تعدادی از مقالات ارائه شده در ششمین همایش بین‌المللی مطالعات قاجار با عنوان «سرگرمی در ایران عصر قاجار» است. تعدادی از این مقالات ظاهراً هنوز به چاپ نرسیده‌اند. البته جامع‌ترین مقاله ارائه شده درباره سرگرمی‌های آن دوره، مقاله شیرین مهدوی است که در مجله Iranian Studies منتشر گردیده است. در ادامه به معرفی این مقاله پرداخته می‌شود:

ج) سرگرمی‌های مردم در ایران عصر قاجار^۲

در این مقاله ابتدا به سرگرمی‌های عمومی در دوره قاجار و سپس به سرگرمی‌های ویژه مردان و زنان و در پایان به سرگرمی‌های کودکان پرداخته شده است. نویسنده با مراجعه به منابع

۱. L. A. Ferydoun Barjesteh van Wallwijk van Doorn (Khosrovani), Introduction to Entertainment in Qajar Persia, *Iranian Studies*, Vol. 40, No. 4, Sep. 2007, pp. 447-454

۲. Shireen Mahdavi. Amusements in Qajar Iran, *Iranian Studies*, Vol. 40, No. 4 (Sep., 2007), pp. 483-499

گوناگون، اطلاعات فراوانی درباره هر یک از موارد ذکر شده ارائه کرده است. یکی از نکات قابل توجه در این نوشته، اشاره به وجود نوعی تفکیک جنسیتی در مورد بخش قابل توجهی از سرگرمی‌ها است. نویسنده شکار، ورزش زورخانه‌ای، قهوه‌خانه‌نشینی، کبوتربازی و بازی‌هایی چون شطرنج، نرد و انواع کارت‌بازی را به عنوان سرگرمی‌های مردانه آن دوره و تماشای رقص و آواز زنان و نمایش‌های اجرا شده در مجالس زنانه، سپری کردن بخش قابل توجهی از برخی روزها در حمام زنانه و حضور در مراسم موسوم به سفره را به عنوان سرگرمی‌های خاص زنان ذکر کرده است. مهدوی در پایان این مقاله به نکته مهم دیگری اشاره کرده است. وی پس از برشمردن مجموعه متنوعی از سرگرمی‌های رایج در ایران عصر قاجار، گزارش‌های برخی از سفرنامه‌نویسان غربی در مورد کمبود سرگرمی در آن دوره را نشانه‌ای از ذهنیت شرق‌شناسانه آنان دانسته است. شایان ذکر است که در این مقاله به دیدگاه‌های متجددین درباره سرگرمی‌های گوناگون، تفریحات جدید راه یافته به ایران در اواخر عصر قاجار، مانند تماشای فیلم و تئاتر و رفتن به کافه‌ها، و مناقشات رخ داده میان متشرعان و تجددگرایان درباره برخی از این تفریحات اشاره‌ای نشده است.

د) بازی و سرگرمی کودکان در ایران (۱۲۸۵-۱۳۲۰ ش)^۱

در آغاز این مقاله اشاره شده است که مقطع زمانی میان انقلاب مشروطه تا پایان دوره رضاشاه، به تبع تحول ذهنی سال‌های پیش از آن، دوره تظاهر مادی مدرنیته در سراسر ایران بود. در پیامد این امر، جامعه ایرانی نه تنها محمل ذهنیت جدیدی از مفهوم کودکی، که پذیرای تعریف نوینی از بازی‌های کودکانه و انواع آن گردید. پرسش اصلی این پژوهش این است که جامعه ایرانی در این دوره، چه درک و دریافتی از بازی‌های کودکانه داشت و این ذهنیت عمومی تحت تأثیر چه علل و عواملی تجدد و تحول یافت؟ با بررسی دقیق منابع تاریخی گوناگون چنین نتیجه‌گیری شده است که پیش از دوره مورد بحث، جامعه ایرانی به بازی به عنوان عاملی برای سرگرم کردن کودکان و رها کردن خانواده از آزار و اذیت‌های آنان می‌نگریست. در این دوره تجددگرایان تعریف جدیدی از بازی در جهت تربیت صحیح کودکان در خانه، کودکان و مدرسه ارائه کردند. نگارش کتاب و نمایش‌نامه برای کودکان، گسترش سالن‌های

۱. داریوش رحمانیان و زهرا حاتمی، «بازی و سرگرمی کودکان (۱۲۸۵-۱۳۲۰ ش)»، مجله جستارهای

سینما و تئاتر و رواج بازی‌های گروهی مانند فوتبال از جمله اقدامات عملی برای تحقق بخشیدن به این تعریف جدید از بازی بود. البته درست به مانند گذشته، بازی‌ها و سرگرمی‌های کودکان، خصلت طبقاتی خود را حفظ کرده، برخی از آن‌ها مانند استفاده از سینما و تئاتر یا شرکت در بازی‌های جدیدی مانند کریکت و بیسبال به عموم کودکان تعلق نداشت. آشکار ساختن تأکید تجددگرایان بر کارکرد آموزشی تفریحات و تلاش آنان برای تحقق این امر، نکته مهمی در بررسی تاریخ فرهنگی تفریح است.

ه) تفریحات عمومی، رسانه‌ها و تغییر اجتماعی در ایران قرن بیستم^۱

در این فصل از کتاب تاریخ ایران دوره پهلوی (از مجموعه تاریخ کمبریج)، اطلاعاتی درباره سرگرمی‌های مردم ایران در دوره‌های قاجار و پهلوی ارائه گشته است. البته مجموعه اطلاعات گردآوری شده در این فصل، کمک چندانی به فهم تاریخ فرهنگی تفریح در ایران معاصر نمی‌کند. به عنوان نمونه، توضیحات این کتاب در مورد سینما و تئاتر را در نظر می‌گیریم. مطالب مربوط به وضعیت تئاتر ایران از دوره قاجار تا اواسط دوره پهلوی دوم بسیار کم است و نکته خاصی را دربر ندارد. درباره تئاتر ایران در دو دهه آخر حکومت پهلوی هم به بیان وجود دو جریان مختلف نمایش‌نامه‌نویسی و برشمردن چند نمونه از این دو گونه نمایش‌نامه‌ها اکتفا شده و هیچ توضیحی درباره شرایط اجرای آنان و تماشاگران علاقه‌مند به هر کدام از این گونه‌ها ارائه نشده است. در مورد سینما در کنار بیان مختصر مضمون چند فیلم مهم، به موفقیت تعدادی از فیلم‌های مستند و داستانی ایرانی در جشنواره‌های بین‌المللی اشاره شده است. ضمناً نویسنده برخی از ویژگی‌های محتوایی فیلم‌های عامه‌پسند ایرانی را در این قسمت به اختصار بیان کرده که البته چنان‌که در ادامه در توضیح پژوهش‌های مربوط به وضعیت سینما در دوره پهلوی دوم شرح می‌دهیم، ما اکنون مطالب کامل‌تر و دقیق‌تری را در این زمینه در اختیار داریم.

۱. پتر چلکوفسکی، «تفریحات عمومی، رسانه‌ها و تغییر اجتماعی در ایران قرن بیستم» مندرج در پتر آوری و دیگران، *تاریخ ایران دوره پهلوی: از رضاشاه تا انقلاب اسلامی (دقت دوم از جلد هفتم مجموعه تاریخ کمبریج)*، زیر نظر پتر آوری، گاوین همبلی و چارلز ملویل، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران، جامی، ۱۳۸۸، صص ۴۰۷-۳۴۴

(و) تحول گذران اوقات فراغت در ایران؛ تجربه قرن بیستم^۱

در این مقاله اطلاعاتی درباره گذران اوقات فراغت در ایران در دوره‌های قاجار، پهلوی و جمهوری اسلامی ارائه شده است. در بخش مربوط به سرگرمی‌های دوره قاجار، نخست به عدم تفکیک کار و تفریح در اغلب اوقات در زندگی روستاییان و عشایر اشاره شده است. سپس توصیف مختصری از سرگرمی‌های گوناگون رایج در آن دوره، شامل مهمانی‌ها، قهوه‌خانه‌نشینی، تماشای تعزیه، انجام ورزش زورخانه‌ای و برخی بازی‌ها ارائه گشته است. در ادامه به تلاش‌های حکومت پهلوی در جهت ترویج برخی تفریحات جدید در جامعه به اختصار شرح داده شده است. سپس به مخالفت روشنفکران و روحانیون با تعدادی از این تفریحات و نیز احساس نارضایتی فقرا به دلیل دسترسی نداشتن به تفریحات قشر مرفه جامعه اشاره شده و وجود چنین نارضایتی‌هایی در وقوع انقلاب اسلامی مؤثر دانسته شده است. توضیحات این مقاله در مورد وضعیت سرگرمی‌ها پس از انقلاب اسلامی خارج از حوزه مورد بررسی در این کتاب است. دو نکته در مورد محتوای این مقاله قابل ذکر است: نخست این‌که اطلاعات این مقاله در مورد تغییرات گذران اوقات فراغت در ایران قرن بیستم، بسیار کلی است. ضمناً در همین مقاله اشاره شده که خلأهای مهمی در مورد تاریخ گذران اوقات فراغت در ایران معاصر وجود دارد و موارد مهمی، از جمله رویکرد اقشار مختلف مردم به تغییرات گذران اوقات فراغت، مورد بررسی قرار نگرفته است.

(ز) پژوهش‌های مربوط به گذران اوقات فراغت اقشار مختلف جامعه

در دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران در دهه پنجاه شمسی چند پایان‌نامه کارشناسی در مورد گذران اوقات فراغت اقشار مختلف جامعه تدوین شده بود. مشخصات این پایان‌نامه‌ها از قرار زیر است:

پورصادقی حقیقت، کبری، *بررسی اوقات فراغت دانشجویان دختر و پسر*، پایان‌نامه کارشناسی به راهنمایی فرنگیس اردلان، دانشکده علوم اجتماعی و تعاون، دانشگاه تهران، سال تحصیلی ۱۳۵۳-۱۳۵۲

جوادی نجار، زهرا، *بررسی نحوه گذران اوقات فراغت کارگران کارخانجات غرب تهران*، پایان‌نامه کارشناسی به راهنمایی غلام‌عباس توسلی، دانشکده علوم اجتماعی و تعاون،

1. William H. Martin and Sandra Mason. The Development of Leisure in Iran: The Experience of the Twentieth Century, *Middle Eastern Studies*, Vol. 42, No. 2 (Mar., 2006), pp. 239-254

دانشگاه تهران، سال تحصیلی ۱۳۵۳-۱۳۵۲

سلطانی، زهرا، *نحوه گذران اوقات فراغت آموزگاران زن تهرانی*، پایان‌نامه کارشناسی به راهنمایی فرنگیس اردلان، دانشکده علوم اجتماعی و تعاون، دانشگاه تهران، سال تحصیلی ۱۳۵۴-۱۳۵۳

شریعتی، عفت، *چگونگی گذران اوقات فراغت دختران و پسران ۱۸-۱۲ ساله ساکن کوی بهجت‌آباد و پردان و مادران آنها*، پایان‌نامه کارشناسی به راهنمایی فرنگیس اردلان، دانشکده علوم اجتماعی و تعاون، دانشگاه تهران، سال تحصیلی ۱۳۵۵-۱۳۵۴

مشایخ امام‌زاده جعفری، منیره، *بررسی نحوه گذران اوقات فراغت کارگران تعمیرگاه‌های جنوب شرقی تهران*، پایان‌نامه کارشناسی به راهنمایی غلام‌عباس توسلی، دانشکده علوم اجتماعی و تعاون، دانشگاه تهران، سال تحصیلی ۱۳۵۳-۱۳۵۲

این پایان‌نامه‌ها حاوی جمع‌بندی کمی پاسخ‌های ارائه شده توسط گروهی از دانشجویان، آموزگاران و کارگران به پرسش‌نامه‌هایی در مورد گذران اوقات فراغت است. البته بسیاری از فعالیت‌های مطرح شده برای گذران اوقات فراغت، مانند مطالعه کتاب، روزنامه، گوش دادن به رادیو و تماشای تلویزیون، ارتباطی با تفریح در سطح شهر ندارند. در این پژوهش از درصدهای ذکر شده در مورد تماشای فیلم‌های سینمایی و تئاترها برای نشان دادن میزان رواج هر یک از این تفریحات بهره برده شده است. نکته قابل توجه این است که اعداد ذکر شده برای انواع گذران اوقات فراغت در دو پایان‌نامه مربوط به کارگران کاملاً یکسان است. با توجه به تفاوت عنوان پایان‌نامه‌های جوادی نجار و مشایخ، دست‌کم می‌توان گفت که یکی از آن‌ها تحقیق خود را به درستی انجام نداده است. به هر حال، در صورت صحت اطلاعات ارائه شده در این دو پایان‌نامه، می‌توان تفاوت سلیقه سینمایی کارگران با تغییر میزان سواد آنان را نتیجه‌گیری کرد.

ح) فصل هشتم کتاب «دین زیسته و زندگی روزانه»^۱

ابراهیم موسی‌پور در این کتاب به بررسی تأثیر فهم دینی مردم بر زندگی روزانه آنان از آغاز دوره صفوی تا پایان دوره قاجار پرداخته است. پیش از این در برخی تحقیقات به نکاتی درباره

۱. ابراهیم موسی‌پور بشل، *دین زیسته و زندگی روزانه: پژوهشی در فرهنگ دینی مردم عادی ایران از آغاز عصر صفوی تا پایان دوره قاجاری*، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۵

زندگی روزانه مردم ایران در ادوار گذشته اشاره شده بود^۱ ولی این نخستین پژوهش مستقل در این حوزه است. ضمناً این تنها تحقیقی است که فهم عامه مردم از دین (دین عامیانه) را در یک دوره تاریخی بررسی کرده است. طولانی بودن دوره مورد پژوهش و تعداد بسیار زیاد مراجع مورد استفاده از دیگر ویژگی‌های برجسته این تحقیق است. در فصل هشتم این کتاب به تأثیر باورهای دینی مردم بر گذران اوقات فراغت آنان پرداخته شده است. این فصل، حاوی اطلاعات مهمی در این زمینه است. در صفحات آغازین پژوهش حاضر، در توضیح تفریحات مردم تهران در دوره پیشامدرن از این اثر بهره‌گیری شده است.

ط) پژوهش‌های مربوط به نمایش‌های سنتی ایران

درباره نمایش‌های اجرا شده در ایران پیشامدرن، پس از گذشت پنجاه سال هم‌چنان کتاب *نمایش در ایران*، اثر بهرام بیضایی، مهم‌ترین پژوهش موجود است. در این کتاب نخست به توضیح نمایش‌های مرسوم در دوره ایران باستان پرداخته شده و سپس مهم‌ترین نمایش‌های رایج در ایران دوره اسلامی (نقالی، نمایش‌های عروسکی، تعزیه و نمایش‌های شادی‌آور) بررسی شده است. بخش دوم کتاب *نمایش در دوره قاجار*، نوشته یعقوب آژند، هم حاوی برخی نکات مفید درباره نمایش‌های مفرح مانند نقالی و معرکه‌گیری و انواع نمایش‌های تقلید است. کتاب *تئاتر در ایران*، اثر ویلم فلور، کم‌تر حاوی نکته‌ای تازه در این زمینه است. ضمن این‌که ترجمه این کتاب هم دقیق و رسا نیست.^۲ در دو کتاب علی بلوکباشی درباره قهوه‌خانه‌های ایران، اطلاعات مفیدی درباره نمایش‌ها و بازی‌های رایج در قهوه‌خانه‌ها ارائه شده است.^۳

ی) کتاب‌های تاریخ موسیقی ایران

کتاب *جشن و موسیقی در فرهنگ‌های شهری ایرانی*^۴ تنها پژوهشی است که به تفصیل به

۱. ر. ک: همان، ص ۸۸

۲. مشخصات کامل کتاب‌ها به شرح زیر است: بهرام بیضایی، *نمایش در ایران*، تهران، روشنگران و مطالعات زنان، چاپ دهم، ۱۳۹۴؛ یعقوب آژند، *نمایش در دوره قاجار*، تهران، مولی، ۱۳۹۵؛ ویلم فلور، *تئاتر در ایران*، سرپرست مترجمان: امیر نجفی، به‌کوشش سروش زاغیان و علی دلاوری‌مقدم، تهران، افراز، ۱۳۹۶

۳. علی بلوکباشی، *قهوه‌خانه‌های ایران*، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۵؛ همو، *قهوه‌خانه و قهوه‌خانه‌نشینی در ایران*، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۹۳

۴. ساسان فاطمی، *جشن و موسیقی در فرهنگ‌های شهری ایرانی*، تهران، ماهور، ۱۳۹۳

وضعیت موسیقی مطربی در دوره قاجار می‌پردازد. اطلاعات درج شده در این کتاب درباره شرایط موسیقی مطربی در دوره پهلوی، مختصر و مفید است. بنابراین انجام پژوهش‌های بیش‌تری در این زمینه ضروری به نظر می‌رسد. *سرگذشت موسیقی ایران*^۱ مهم‌ترین کتاب موجود درباره تاریخ موسیقی سنتی ایران است. در این کتاب اطلاعات مفیدی درباره برگزاری نخستین کنسرت‌ها در ایران در اوایل دوره مشروطه ارائه شده است. هم‌چنین مطالب این کتاب در مورد تلاش‌های کلنل وزیری جهت اجرای کنسرت و نمایش فیلم برای بانوان، در فهم بهتر وضعیت تفریح در شهر تهران در دوره رضاشاه مفید است.

ک) پژوهش‌های مربوط به تاریخ سینما

درباره ورود سینما به ایران، رویکرد اقشار مختلف اجتماع در مورد این تفریح جدید و وضعیت سالن‌های سینما در دوره رضاشاه، اطلاعات مفیدی در کتاب‌های تاریخ سینما وجود دارد. مهم‌ترین کتاب در این زمینه، جلد اول کتاب *تاریخ اجتماعی سینمای ایران*^۲ است. در توضیح وضعیت تماشای فیلم در شهر تهران در اواخر دوره قاجار و در دوره رضاشاه، عمدتاً از این کتاب بهره‌گیری شده است. البته در موارد معدودی از مطالب مندرج در سه اثر دیگر هم استفاده شده است: *تاریخ تحلیلی صد سال سینمای ایران، تاریخ سینمای ایران ۱۳۵۷-۱۲۷۹* و *تاریخ سیاسی سینمای ایران*.^۳ کتاب *تاریخ سینمای ایران از آغاز تا سال ۱۳۵۷*^۴، که پیش از همه این آثار به رشته تحریر درآمده است، طبیعتاً حاوی مطلبی بیش از موارد ذکر شده در کتاب‌های پیشین نیست.

درباره تماشاگران فیلم‌های سینمایی در دوره پهلوی دوم، اطلاعات در دسترس ما محدود است. در سه نظرسنجی کمی صورت گرفته در این زمینه، مواردی چون ترکیب سنی و جنسی

۱. روح‌الله خالقی، *سرگذشت موسیقی ایران*، تهران، مؤسسه فرهنگی - هنری ماهور، ۱۳۸۱

۲. حمید نفیسی، *تاریخ اجتماعی سینمای ایران؛ جلد اول: تولید کارگاهی ۱۳۲۰-۱۲۷۶*، ترجمه محمد شهباز، تهران، مینوی خرد، ۱۳۹۴

۳. عباس بهارلو (غلام حیدری) و دیگران، *تاریخ تحلیلی صد سال سینمای ایران*، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۹؛ جمال امید، *تاریخ سینمای ایران ۱۳۵۷-۱۲۷۹*، تهران، روزنه، ۱۳۷۴؛

حمیدرضا صدر، *تاریخ سیاسی سینمای ایران*، تهران، نشر نی، ۱۳۸۱

۴. مسعود مهرابی، *تاریخ سینمای ایران از آغاز تا سال ۱۳۵۷*، تهران، نشر مؤلف، چاپ هفتم، زمستان

تماشاگران سینما، تعداد دفعات حضور افراد در سینما در هفته یا ماه و ژانرهای سینمایی پرطرفدار بررسی شده بود.^۱ بیشترین اطلاعات کیفی در مورد تماشاگران فیلمهای سینمایی در آن دوره، در کتاب *دگرگونی اجتماعی و فیلمهای سینمایی در ایران*^۲ درج شده است. البته نویسنده این کتاب، پرویز اجلالی، منبع کسب این اطلاعات را ذکر نکرده است. ممکن است او این مطالب را بر پایه مشاهداتش از فضای سینماها در دوره نوجوانی و جوانی خود یا بر مبنای گفتگو با تعدادی از سینماوهای آن زمان تنظیم کرده باشد. زبده مطالب مطرح شده توسط او در فصل هفتم این پژوهش نقل گردیده است. اطلاعات مندرج در همین کتاب درباره موج گنج قارون و موج قیصر^۳ برای فهم ذهنیت تماشاگران این فیلمها سودمند است و بنابراین به کسب فهم بهتری از تاریخ فرهنگی تماشای فیلم در دوره پهلوی دوم کمک می کند. توضیحات حمید نفیسی در جلد دوم کتاب *تاریخ اجتماعی سینمای ایران*^۴ درباره

۱. دفتر مطالعات و برنامه ریزی فرهنگی وزارت فرهنگ و هنر، *بررسی مشخصات و نظرات تماشاگران سینما در تهران*، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و هنر، شهریور ۱۳۵۶؛ محمدحسین نوری و پروین شهلاپور، *بررسی و تحقیق وضع عقاید و رفتار نوجوانان و جوانان سینما روی شهر تهران*، تهران، انتشارات انجمن اولیاء و مربیان، بهمن ۱۳۴۷؛ دبیرخانه شورای عالی فرهنگ و هنر، *گزارش فعالیت های فرهنگی ایران در سال هزار و سیصد و چهل و هفت*، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و هنر، دی ۱۳۴۸، صص ۱۰۸-۱۰۷

۲. پرویز اجلالی، *دگرگونی اجتماعی و فیلمهای سینمایی در ایران: جامعه شناسی فیلمهای عامه پسند ایرانی (۱۳۰۹-۱۳۵۷)*، تهران، آگه، ۱۳۹۵

۳. هرگاه بر روی پرده آمدن فیلم یا فیلمهایی و موفقیت استثنایی آنها باعث شود که فیلمسازان شروع به ساختن فیلمهای جدید متعدد بر اساس مضمون مورد استقبال قرار گرفته کنند، می گوییم یک موج فیلم برخاسته است. این روند ساختن فیلمهای مشابه توسط فیلمسازان مختلف آن قدر ادامه می یابد تا تماشاگران (بازار) علامت منفی بفرستند؛ یعنی فروش فیلمهای مشابه به حد متوسط یا کم تر نزول کند و دیگر ساختن فیلمهای بیش تری از همین نوع، چندان از نظر سودآوری و سوسه انگیز نباشد. پس ساختن نمونه های جدید متوقف می شود. بنابراین نقطه آغاز یک موج فیلم، اولین فیلم موفق و پرفروش با آن مضمون و نقطه پایان آن آخرین فیلم از سلسله متوالی فیلمهای پرفروش است. ر. ک: پرویز اجلالی، *دگرگونی اجتماعی و فیلمهای سینمایی در ایران*، صص ۲۹-۲۸. درباره موجهای گنج قارون و قیصر ر. ک: همان، صص ۱۸۴-۱۷۹ و نیز قسمت ۷-۲-۱-ب در این پژوهش

ویژگی‌های عمومی فیلم‌های عامه‌پسند ایرانی نیز برای شناخت ذهنیت تماشاگران این فیلم‌ها مفید است. البته در این کتاب، تنها به بررسی فیلم‌های فردین و فیلم‌های جاهلی اکتفا شده و سایر فیلم‌های عامه‌پسند مورد توجه قرار نگرفته است. اطلاعات مطرح شده دربارهٔ رویکرد دستگاه‌های فرهنگی وابسته به حکومت پهلوی در حوزهٔ سینما از دیگر نقاط قوت این کتاب است. کتاب *فیلم‌فارسی چیست؟*^۱ حاوی مجموعه‌ای از نوشته‌ها و مصاحبه‌ها دربارهٔ فیلم‌های عامه‌پسند ایرانی است. در این کتاب برخی نکات قابل توجه دربارهٔ محتوای فیلم‌ها و تماشاگران آن‌ها درج شده است. کتاب *تاریخ سینمای ایران از آغاز تا سال ۱۳۵۷*، اثر مسعود مهرابی، به ارائهٔ توضیحاتی دربارهٔ تعدادی از فیلم‌های ایرانی این دوره اکتفا کرده و هیچ تحلیل قابل توجهی دربارهٔ ویژگی‌های عمومی فیلم‌های عامه‌پسند ایرانی در دورهٔ پهلوی دوم ارائه نکرده است. توضیحات کتاب *تاریخ سینمای ایران ۱۳۵۷-۱۲۷۹*، نوشتهٔ جمال امید، دربارهٔ فیلم‌ها مفصل‌تر از کتاب مهرابی است. ضمناً نقدهای چاپ شده در مورد بعضی از فیلم‌ها در مجلات آن زمان، در این کتاب درج شده است. با این‌همه در این کتاب هم تحلیل قابل توجهی دربارهٔ ویژگی‌های محتوایی فیلم‌های دورهٔ پهلوی به چشم نمی‌خورد. ضمناً اظهارنظرهای نویسنده دربارهٔ برخی فیلم‌ها غیردقیق است. تقسیم‌بندی ارائه شده در مورد فیلم‌های سینمایی ایران در سال‌های ۱۳۴۸ تا ۱۳۵۷ شمسی نیز آشفته و بدون ضابطهٔ مشخص است.^۲

ل) کتاب‌های تاریخ تئاتر

مهم‌ترین پژوهش موجود دربارهٔ تئاتر ایران از حوالی انقلاب مشروطه تا پایان سلطنت قاجار، کتاب *تئاتر کراسی در عصر مشروطه*^۳ است. کامران سپهران در این کتاب با بهره‌گیری از نظریهٔ تئاتر کراسی ژاک رانسیر^۴ تلاش کرده است تا تکاپوی اقشار فرودست جامعه برای کسب برابری را از طریق بررسی وضعیت تئاتر ایران در آن دوره برجسته سازد. نویسنده غلبهٔ

۱. حسین معزونی‌نیا، *فیلم‌فارسی چیست؟*، تهران، نشر ساقی، ۱۳۷۸.

۲. سعید عقیقی، «روزگاران گشت و ما دیگر شدیم؛ تحلیل کتاب تاریخ سینمای ایران- جمال امید»، مجلهٔ

نقد سینما، ش ۱۰ (زمستان ۱۳۷۵)، صص ۱۷۴-۱۶۳.

۳. کامران سپهران، *تئاتر کراسی در عصر مشروطه (۱۳۰۴-۱۲۸۵)*، تهران، نیلوفر، ۱۳۸۸.

۴. Jacques Ranciere

اندیشه‌محوری بر مطالعات تاریخ مشروطه را مورد نقد قرار داده و چشم‌انداز تازه و البته خوش‌بینانه‌تری نسبت به بسیاری از محققان تاریخ مشروطیت عرضه کرده است. اشارات سپهران به اهداف آموزشی تجددگرایان از ترویج تئاتر و بحث او دربارهٔ مناقشهٔ میان متشرعان و تجددگرایان دربارهٔ حضور زنان در سالن‌های تئاتر، برای بررسی تاریخ تفریح در ایران معاصر مفید است. البته در مورد اخیر مستقیماً به منبع مورد استفادهٔ نویسنده، کتاب دو جلدی *گزیدهٔ اسناد نمایش در ایران*^۱، مراجعه شده و ضمناً بحث او تا دورهٔ رضاشاه ادامه یافته و تفوق تجددگرایان در این مناقشه، نشان داده شده است.

در جلد نخست کتاب *ادبیات نمایشی در ایران*^۲ به نخستین آشنایی‌های ایرانیان با تئاتر غربی و نگارش نخستین نمایش‌نامه‌ها و ترجمه و اقتباس از متون نمایشی غربی در دورهٔ ناصری پرداخته شده است. در جلدهای دوم و سوم این کتاب^۳ فعالیت‌های گروه‌های مختلف تئاتری از حوالی انقلاب مشروطه تا پایان سلطنت رضاشاه به‌طور جداگانه بررسی شده و برخی از متون نمایشی این دوره درج گردیده که مغتنم است، ولی نویسنده تحلیلی کلی دربارهٔ تغییرات وضعیت تئاتر در آن مقطع زمانی ارائه نکرده است. توضیحات کتاب *سیری در تاریخ تئاتر ایران*^۴ دربارهٔ وضعیت تئاتر ایران از دورهٔ قاجار تا پایان سلطنت پهلوی کمک‌چندانی به فهم تاریخ فرهنگی تفریح در این دوره نمی‌کند.

بررسی پیشینهٔ پژوهش، نشان‌دهندهٔ آن است که تفریحاتی مانند رفتن به کافه‌ها، کاباره‌ها، کلاب‌ها و دیسکوتک‌ها و تئاترهای لاله‌زاری تاکنون مورد پژوهش قرار نگرفته است. ضمناً سیاست دستگاه‌های وابسته به حکومت پهلوی در حوزهٔ تفریح و رویکرد تجددگرایان متأثر از فرهنگ عامه‌پسند غرب، روشنفکران، متشرعان و سنت‌گرایان غیرمتشرع، در مورد تفریحات

۱. *گزیدهٔ اسناد نمایش در ایران؛ دفتر اول: از انقلاب مشروطیت تا ۱۳۰۴ ش*، به کوشش مسعود کوهستانی‌نژاد، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۸۱؛ *گزیدهٔ اسناد نمایش در ایران؛ دفتر دوم: از ۱۳۰۵ تا ۱۳۲۰ ش*، به کوشش علی میرانصاری و مهرداد ضیائی، تهران، سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۸۱.
۲. جمشید ملک‌پور، *ادبیات نمایشی در ایران؛ جلد اول: نخستین کوشش‌ها تا دورهٔ قاجار*، تهران، توس، چاپ دوم، ۱۳۸۵.
۳. عنوان فرعی جلد دوم این کتاب «دوران انقلاب مشروطه» و عنوان جلد سوم «ملی‌گرایی در نمایش (دوران حکومت رضاشاه پهلوی)» است.
۴. مصطفی اسکویی، *سیری در تاریخ تئاتر ایران*، تهران، آناهیتا اسکویی، ۱۳۷۸.

موجود در جامعه هم بررسی نشده است. در این پژوهش، اطلاعات درج شده در منابع مکتوب درباره موارد مذکور گردآوری شده است.